

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ

Αλεξάνδρα Σφοίνη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αναφορά στις πρώτες δοκιμές των λογίων της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού (από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής) προς την κατεύθυνση του καθαρισμού και της συστηματοποίησης της "διεφθαρμένης" από τις γλωσσικές προσμίξεις νεοελληνικής κοινής, με σκοπό τη δημιουργία μιας εθνικής γλώσσας και ορολογίας.

QUESTIONS DE LANGUE ET DE TERMINOLOGIE AU XVIIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Présentation des premières tentatives des lettrés grecques de la période des Lumières néohelléniques (à partir de la deuxième moitié du XVIIIe siècle) visant à l'épuration et à la normalisation de la "koiné", jugée comme "corrompue", ainsi qu'à la création d'une langue nationale et d'une terminologie en langue grecque.

"Φευ της τοιαύτης ειμαρμένης! πού πλέον σχολεία Ελληνικά! πού Ακαδημίας επιστημονικά! (...) Άλλα λοιπόν ήθη, άλλος τρόπος ζωής, άλλα έθιμα και αλλοία ενδύματα και οικήματα, άλλαις έπεται ιδέας να γεννήσουν, και όλα έπρεπε να εκφράττωνται και να ονομάζωνται με την των κρατούντων διάλεκτον. Εκ τούτου προήλθε το τερατώδες εκείνο κράμμα της λεγομένης Ρωμαΐκιας γλώσσης, σύμμικτον ως κυκεών από διάφορους και πολυαρίθμους ξένας λέξεις και φράσεις των οποίων η ελληνική έκφρασις ούτε ιξεύρομεν οι περισσότεροι αν ήτον εις χρήσιν εις τους Έλληνας, ούτε αν την εύρωμεν ημπορούμεν να την μεταχειρισθώμεν, διατί ούτε εννοούν οι πολλοί τι λέγαμεν, και αηδιάζουν όλοι δια το ασυνήθιστον". Με αυτά τα λόγια ο Παναγιώτης Κοδρικάς το 1794, στον πρόλογο της μετάφρασης του *Περί πληθύος κόσμων* του Fontenelle, σκιαγραφεί το καθεστώς της νεοελληνικής γλώσσας του 18ου αιώνα, επαναλαμβάνοντας έναν κοινό τόπο: η έκφραση "το τερατώδες εκείνο κράμμα της λεγομένης Ρωμαΐκιας γλώσσης", όπως και τα επίθετα

"διεφθαρμένη", "μιξοβάρβαρος", "corrupta", τα οποία επανέρχονται συχνά σε γραπτά ελλήνων και ξένων λογίων ήδη από την εποχή της Αναγέννησης, χαρακτηρίζουν μια γλώσσα που δεν είναι πια καθαρά ελληνική, δηλαδή φέρει έκδηλο το αποτύπωμα πολιτισμικών μεταφορών και γλωσσικών προσιμίξεων, τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στη σύνταξη και στο ύφος.

Οι δανεισμοί και η διαδικασία προσαρμογής τους στα κείμενα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Η λογοτεχνία στις υπό δυτική κυριαρχία περιοχές (Κύπρος, Κρήτη, Επτανήσα) υιοθετεί και εξελληνίζει σημαντικά τους λογοτεχνικούς τρόπους και το λεξιλόγιο της ιταλικής· οι ποιητικές συλλογές των Φαναριωτών περιέχουν ένα αμάλγαμα δανείων (τουρκικών, ιταλικών, ρουμανικών, γαλλικών), ελάχιστα αφομοιωμένων. Τα επίσημα κείμενα που προέρχονται από γραφειοκρατικά και πολύγλωσσα περιβάλλοντα (Κύπρος, Επτανήσα, Φανάρι, παραδουνάβιες Ηγεμονίες) εγγράφουν σωρεία νομικών και άλλων όρων, τουρκικών ή ευρωπαϊκών, οι οποίοι αφομοιώνονται μερικώς στη μορφολογία της ελληνικής ή μεταφράζονται με μονολεκτικούς τύπους, της αρχαίας ή της κοινής, και με περιφράσεις, συχνά δέσμιες της ξένης συντακτικής δομής. Σε κείμενα γραμμένα σε γλώσσα που προσεγγίζει την καθημερινή, όπως η αλληλογραφία ή τα ημερολόγια, η πρόσληψη της περιρρέουσας πραγματικότητας και των γλωσσικών της σημάνσεων έχει τον χαρακτήρα της αμεσότητας και της πολυμορφίας: δάνεια από όλους τους τομείς της ζωής, κάποια παλαιά και αφομοιωμένα από τη χρήση, άλλα νεότερα, τεκμήρια πρόσφατων πολιτισμικών διαδικασιών, καταγράφονται αυτούσια ή γίνονται αντικείμενο αυτοσχέδιων αφομοιωτικών προσπαθειών (φωνηματικών και σημασιολογικών), όπως στα φαναριώτικα ημερολόγια του 18ου αιώνα. Ο δανεισμός είναι επίσης εμφανής σε κείμενα που έχουν υποστεί συνειδητή επεξεργασία, τη διαδικασία της μεταγλώττισης, με διαφορετικούς βαθμούς επιτυχίας, όπως τα επιστημονικά, φιλοσοφικά, ιστορικά έργα και τα πρακτικά εγχειρίδια, που συνήθως είναι μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γλώσσες. Σ'αυτά τα τελευταία παρακολουθούμε την πολυτυπία, τη ρευστότητα, την αμφισβόλωση ανάμεσα στις διαφορετικές μεταφραστικές λύσεις, τη συνωνυμία, την πολυσημία και την απορία του μεταφραστή, όπως την εκφράζει ο Κοδρικός μεταφράζοντας Fontenelle: "Με μίαν τιοαύτην διεφθαρμένην γλώσσαν οπού μόλις ευπορεί τας προς δήλωσιν των πλέον τετριμμένων ιδεών λέξεις, και εκείνας τας πλείω ξένας, και ούτε καν προσοικειωμένας, πώς ημπορεί τινάς να μεταφράση βιβλία επιστημονικά, να εκφράση ιδέας ευγενικάς, ή να εκθέση αρχάς συστηματικάς, δόξας πολιτικάς ή θεωρίας ηθικάς; ένα χάος πανταχόθεν τον περικαλύπτει. Ένα κενόν εις κάθε νόημα τον απεκδέχεται και η κάθε περίοδος είναι δι'αυτόν μία νέα απορία και το όλον όλη αμηχανία".

Η γλωσσική πραγματικότητα, σε συνδυασμό με τις ιδεολογικές ζητήσεις και τις πνευματικές ανησυχίες της εποχής του Διαφωτισμού, καθιστά την ανάγκη για διόρθωση και συστηματικοποίηση της γλώσσας επιτακτικότερη στη συνείδηση των λογίων: "Πραγματικά, η ελληνική λογία συνείδηση, στον φθίνοντα δέκατο όγδοο αιώνα (από τα 1750 περίπου, ως πούμε, και πέρα), δεσπόζεται ολοένα και περισσότερο από δύο έννοιες, τις οποίες και ουσιαστικά ταυτίζει. Κατά την πρώτη, οι Έλληνες ανήκουν στην Ευρώπη και όχι στην Ασία: ασιατική είναι απλώς η δύναμη που τους έχει υποτάξει με τα όπλα· κατά την δεύτερη, οι Έλληνες, πηγαίνοντας προς την δυτική παιδεία, πορεύονται προς την ανάκτηση της πνευματικής τους κληρονομιάς. Ο δρόμος, συνεπώς, προς τους ενδόξους προγόνους περνάει από την "φωτισμένη Ευρώπη", με την οποία πρέπει να ευθυγραμμισθούμε για να φθάσουμε στον σκοπό μας. Η επεξεργασία του στοχασμού, όπως ακατάπαυστα την γνωρίζει η Δύση από την Αναγέννηση και πέρα, έμεινε έξω από τα ενδιαφέροντα της ελληνικής παιδείας επί αιώνες· λείπουν οι έννοιες που αναπτύχθηκαν στην Δύση, η νεότερη φιλοσοφία, οι τεχνολογικές εξελίξεις· για να γίνει η ευθυγράμμιση είναι ανάγκη να αποκτήσει η ελληνική γλώσσα λεξιλόγιο που να μπορεί όλα αυτά να τα αφομοιώσει και να τα μεταδώσει δια της διδασκαλίας. Πρέπει να πλασθεί μία γλώσσα". Οι επιστημονικές αυτές του Κ.Θ. Δημαρά προσδιορίζουν τις συνιστώσες που οριοθετούν το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας και ορολογίας, όπως διαμορφώθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα στη συνείδηση της ελληνικής λογιοσύνης. Με θεωρητικό υπόβαθρο τη θεωρία του Condillac περί γένεσης των ιδεών με τη βοήθεια γλωσσικών σημείων, οι λόγιοι αναλαμβάνουν το έργο να διορθώσουν τη γλώσσα και, συνεπώς, τον τρόπο του διαλογισμού. Οι λύσεις που θα προταθούν περιλαμβάνουν όλο το φάσμα της ελληνικής, από την ομιλούμενη ως την αρχαϊζουσα με πολλές ενδιάμεσες διαβαθμίσεις. Παρά τις επιμέρους διαφορές στον τρόπο του "ονοματοθετείν", η ιδεολογική αφειρησία παραμένει η ίδια: η εθνική παιδεία και αναγέννηση.

Πρώτος στη χορεία των "ονοματοθετείν" ο Ευγένιος Βούλγαρης· παρ'ότι ο ίδιος ρέπει στον αρχαϊσμό, εκφράζει τη θέληση για ανανέωση του λεξιλογίου υιοθετώντας μια στάση ελεύθερη ως προς την επιλογή του ονόματος, σεβόμενη όμως τον κανόνα της αναλογίας με τη ζωντανή γλώσσα ως προς το τυπικό ("επί των ονομαθεσιών μη πάνυ πόρρω βαινείν της συνηθείας αποτολμάν, μηδέ κατά της φωνών αναλογίας ελευθεριάζειν εκτόπως", *Λογική* 1766). Ο Δημήτριος Καταριτζής, υπέρμαχος της κοινής, πιστεύει ότι ο γλωσσικός καθαρισμός πρέπει να αναβληθεί για ευθετότερους καιρούς: "Μ'όλον τούτο στα καινούργια πράγματα που ευρέθηκαν κι εφευρέθηκαν σήμερα στις επιστήμαις και τέχναις, δε μας φτάνουν όσο πολλαίς λέξεις και σφετερίσουμε γραμματικώς από τα ελληνικά· όθεν

απαραιτήτως πρέπει προς ώρας να πολιτογραφήσουμ' ομοίως πολλαίς άλλαις από τα ευρωπαϊκά και ασιανά έθνη, και με καιρό σα γέν' η παιδεία κοινή στο δικό μας, ήτοι α γένουμε και λόγιοι, και θελήσουμε, τις βγάζουμε βέβαια. Τούτο δεν είναι παντελώς καινοφανές" (*Τα Ευρισκόμενα*, 1788). Άλλοι λόγιοι, όπως ο Νεόφυτος Δούκας, ακολουθούν τη γραμμή ενός υπέρμετρου αρχαϊσμού επιζητώντας την πλήρη ταύτιση με την προγονική αίγλη ("διόρθωσιν γλώσσης ζητείς; ελθέ προς την μητέρα, όθεν εξέπεσε. Λάβε τους κανόνες εκείθεν και έξεις εν ολίγω και την της γλώσσης διόρθωσιν"). Ο Κωνσταντίνος Κούμας εκπροσωπεί μια άλλη τάση που υποστηρίζει τη δημιουργία νεολογισμών: "νεοφανείς ιδέαι ερμηνευόμεναι με παλαιά ονόματα μέ φαίνεται πράγμα αντιφατικόν. Ου βάλλουσιν οίνον νέον εις ασκούς παλαιούς". Υπέρ των νεολογισμών τάσσεται και ο Κοραής. Σ' αυτόν άλλωστε ανήκει η πατρότητα των όρων *νεολογισμός* και *νεολογία* (1805), καθώς και πολλών νεολογισμών με βαρύνουσα σημασία, όπως *πολιτισμός*, *ιδεολογία*, *ευσαιθησία*, *εφημεριδογραφία*, *λογοκρισία*, *πανεπιστήμιον*, *γραμματική*. Η επιτυχημένη "ονομαθεσία" (και αυτός δικός του όρος) προκύπτει, κατά τα λεγόμενά του, από τη βαθιά γνώση της γλώσσας στη διαχρονία της ("όποιος χωρίς την γνώσιν της αρχαίας επιχειρεί να ερμηνεύση την νέαν ελληνικήν ή απατάται ή απατά") και από τη συγκριτική μελέτη των σύγχρονων ευρωπαϊκών γλωσσών: "Πρέπει να ερευνήσωμε τι εσήμαινε πάσα μία απ'αυτάς τας λέξεις εις τους προγόνους ημών, τι εκατόντησε να σημαίνη εις ημάς, και τις είναι η κυρία της σημασία, παραβαλλομένης με τας αναλόγους των φωτισμένων εθνών λέξεις" (*Γλωτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, 1812). Η "μέση οδός" του, όπως την εμπνεύσθηκε υπό την επίδραση του γαλλικού κλασικιστικού πνεύματος της μετριопάθειας, της φρόνησης, της καλαισθησίας, θέλει να εναρμονίσει τον σεβασμό στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής με τον καθαρισμό κατά τα αρχαία πρότυπα: "των αλλοτρίων γλωσσών χρήζει η ημετέρα καθωμιλημένη ολίγιστον, διότι παραστάτιν έχει την αρχαίαν φωνήν, πρόθυμον να αναπληρώση αυτή παν το ελλείπον, αρκεί μόνον οι λαμβάνοντες να λαμβάνωσιν αυτό μετ'επιστήμης και άνευ σπαραγμού". Όπως και άλλοι λόγιοι της εποχής, δίνει ηθική διάσταση στο γλωσσικό ζήτημα: θεωρεί ότι "η διαφθορά της γλώσσης είναι συγγενική νόσος της διαφθοράς των ηθών" και ότι "η διόρθωσις αυτής διορθώνει και τα ήθη του Έθνους και τα κάμνει ημερώτερα". "Η γλώσσα είναι αυτό το έθνος" γράφει το 1829 (*Άτακτα*), αναγόμενος και αυτός στον Condillac και τα σχετικά με το "γκένιο" γλώσσας (*génie de langue*). Έχει διαμορφωθεί η συνείδηση στη νεοελληνική κοινωνία ότι δεν πρόκειται απλώς για κάποιες λέξεις που θα εξοβελιστούν ή θα εισαχθούν στη γλώσσα ως καλαίσθητα ή μη περιβλήματα. Συνείδηση, κοινή στην εποχή, που οδηγεί σε διαφορετικές στάσεις: στους "νεωτερισμούς" από τη μια, στον φόβο των "νεωτερισμών" από την άλλη. Η

ολοένα αυξανόμενη καχυποψία του Πατριαρχείου απέναντι στους πάσης φύσεως προβληματισμούς των λογίων γύρω από τα γλωσσικά εκεί οφείλεται. Το ίδιο και η φιλολογική διαμάχη Κοραή και Κοδρικά, που διαδραματίζεται επειδή, όπως διατυπώνει ο τελευταίος, δεν πρόκειται "περί δύο ή τριών γραικοβαρβαρικών λεξιδίων", αλλά "περί των κυριωτέρων εθίμων του Γένους μας" (*Μελέτη της Κοινής Ελληνικής διαλέκτου*, 1818). Εννοεί ότι δεν είναι οι λέξεις που είναι ανησυχαστικές αλλά τα πράγματα, οι νέες ιδεολογικές παράμετροι που εισάγονται και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους στο status quo. Αυτές, δηλαδή, που είναι δυνατόν να συνεπάγονται νεολογισμοί του τύπου *πολιτισμός* < civilisation (1804, Κοραής), *ανεξιθρησκεία* < tolérance (1768, Βούλγαρης). Καθώς επίσης η ανασηματοδότηση εννοιών, όπως *αρετή*, που δεν εκφράζει πια την ατομική ενάρτη στάση στα πλαίσια της θρησκείας, αλλά τη συμμετοχή του πολίτη στα κοινωνικά δρώμενα (*vertu cívique*): όπως *ευδαιμονία*, που πηγάζει τώρα από τα εγκόσμια και δεν αναμένεται πια από τα υπεράνω. Στα παραδείγματα αυτά ας προστεθεί ακόμη ένα: η λέξη *μόδα*. Η εισαγωγή της είναι ενδεικτική μιας μεταβολής στις 'ακίνητες' ενδυματολογικές συνήθειες της οθωμανοκρατούμενης κοινωνίας. Το δάνειο θα γνωρίσει αρκετές αφομοιωτικές επεμβάσεις που, όμως, δεν θα το εξοβελίσουν από τη χρήση. Το 1756 ο Βούλγαρης προτείνει την περίφραση "ο περί τον γυναικείον ιματισμόν συχνός νεωτερισμός", ενώ το 1772 ο ίδιος μεταφράζει το *à la mode* πάλι με περίφραση, "εν χρήσει καινοπρεπεστέρου καλλωπισμού". Το 1882, στο περιοδικό *Λόγιος Ερμής*, αποδίδεται ως "τα καινοφανή των πραγμάτων παραδείγματα", και αργότερα μονολεκτικά: "συρμός", "νεωτερισμοί". Οι περιπέτειες των ονομάτων είναι συχνά αποκαλυπτικές όσο και συναρπαστικές, όπως διαπιστώνει και ο Κ.Θ. Δημαράς: "Μία από τις πιο ωραίες στιγμές της παιδείας μας είναι όταν ο ελληνισμός τον ΙΗ' αιώνα, στην θέλησή του να ευθυγραμμισθεί με τις εξελίξεις του δυτικού κόσμου, προσπαθεί ψηλαφητά να αποκτήσει το αντίστοιχο λεξιλόγιό του: είτε πλάθοντας όρους, είτε εφαρμόζοντας τον νεολογισμό στις έννοιες όρων που προϋπήρχαν".

Οι πνευματικές και γλωσσικές αναζητήσεις της περιόδου του Διαφωτισμού (στις οποίες οφείλουμε όρους όπως *πολιτισμός*, *πραγματικότητα*, *ιδεολογία*, *ευαισθησία*, *συναίσθημα*, *αισθητική*, *γλωσσολογία*, *γραμματική*, *λεξικογραφία*, *παλαιογραφία*, *μεταφυσική*, *πολιτειογραφία*, *στατιστική* κ.ά.), θα συρρικνωθούν στον 19ο αιώνα, θα ατονήσουν ή θα διαστρεβλωθούν τα μηνύματά του, θα λησμονηθεί δηλαδή ότι η ονοματοθεσία γίνεται "μετ'επιστήμης και άνευ σπαραγμού". Η στενή σύνδεση του γλωσσικού με το εθνικό ζήτημα θα δώσει επιπλέον έμφαση στον εξαρχαισμό, που θα επιβληθεί από τους διοικητικούς και γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του αρτισύστατου ελληνικού κράτους. Ειδήμονες καλούνται να εργασθούν εντατικά για να δημιουργήσουν τη διοικητική, νομική, στρατιωτική ορολογία

που έλειπε, ανατρέχοντας σε αρχαίες πηγές και απαλείφοντας τα ξένα δάνεια. Ο βεβιασμένος και συχνά αυθαίρετος τρόπος εξελληνισμού τεχνικών όρων ή λέξεων, για πράγματα και φαινόμενα άγνωστα στην αρχαιότητα, παρουσιάζεται με σκωπτική διάθεση από ένα μέλος της αρμόδιας για τη σύνταξη δασμολογίου επιτροπής (1855), τον Σκαρλάτο Βυζάντιο: "πρόκειται ουδέν έλαιτον ή ν'αποφηνόμεθα πώς αν είπον ο Αριστοτέλης και Θεόφραστος τον Καχβέν, τον Χαλβάν, την Βατίσταν, το Τούλι, το Σανκουλί (...) και τρισχιλίας άλλας περίπου λέξεις της αυτής φύσεως". Έτσι, στο ζήτημα της ονομασίας φαινομένων άγνωστων στην αρχαιότητα, όταν η αναγκαία αρχαιογνωσία δεν συνδυάστηκε με την εφαρμογή του κανόνα της αναλογίας με τη ζωντανή γλώσσα, έδωσε άστοχα αποτελέσματα (π.χ. καφές: υάσμινον αραβικόν) που ταλαιπώρησαν γενιές μέχρι να επανέλθει η ισορροπία της γλωσσικής πραγματικότητας. "Αλλά", για να επανέλθω στον Κ.Θ. Δημαρά, "η κατολίσθηση από την μία έννοια, του καθαρισμού, ο οποίος είναι, και πρέπει να είναι, αδιάκοπη φροντίδα του λόγου (σοφή, ρεαλιστική και φιλόκαλη πρόσμειξη των κανόνων με την χρήση), ως τον εξαρχαισμό και τους κινδύνους του (λεξιφανισμός, στόμφος, απομάκρυνση από την πραγματικότητα), μπορεί εύκολα να γίνει: τόσο από τον θεωρητικό, όσο και από τον γράφοντα και από τον κριτικό, τον επικριτή".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, "Γλωσσολογικά του νεοελληνικού Διαφωτισμού", *Αφιέρωμα στον Ε. Π. Παπανούτσο*, Αθήνα 1980, 399-412.

Louis Guilbert, «Théorie du néologisme», *Cahiers de l'Association Internationale des Etudes Françaises*, 25 (1973), 9-29.

C.Th. Dimaras, «Les transformations du langage en Grèce à partir du XVIIIe siècle», *Folia Neohellenica*, 1 (1975), 27-37.

Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985⁴ (1977¹).

Κ.Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και ιδεολογία*, Ερμής, Αθήνα 1980.

Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982.

Κ.Θ. Δημαράς, «Ελληνική νεολογία», *Τετράδια Εργασίας*, 7, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1984, 33-43.

Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Κοραΐς και η γλώσσα. Η θεωρία», *Διήμερο Κοραΐ 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1984, 9-28.

Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία και κριτική στον 19^ο αιώνα. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί όροι από τη "Συναγωγή" του Σ.Α. Κουμανούδη*, Ερμής, Αθήνα 1988.

Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραΐ. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», *Διήμερο Κοραΐ 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1984, 45-58.

Jean Sgard (επιμ.), *Condillac et les problèmes du langage. Actes du colloque Condillac, Grenoble 1980*, Γενεύη 1981.

Alexandra Sphini, *Langue et mentalités au Phanar (XVIIe - XVIIIe siècles). D'après les "Ephémérides" de P. Codriva et d'autres textes du milieu phanariote*, Παρίσι 1991 (δακτυλ. διατριβή).

Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Λεξιλόγια και Διαφωτισμός: Οι Εφημερίδες του Π. Κοδρικά», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, 195-220.

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η των ονομάτων επίσκεψις», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, 87-92.

Uriel Weinreich, *Languages in Contact. Findings and Problems* (πρόλογος του André Martinet), Παρίσι 1974.

Αλεξάνδρα Σφοίνη

Ερευνήτρια ΚΝΕ/ΕΙΕ

Βασ. Κωνίνου 48

116 35 Αθήνα